

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

MNIMON

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες γιά την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) • Μ. ΚΟΛΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΕΚΑ: Κατάλογος 'Αρχείου Ζαχαρίου' • Λ. ΛΟΥΑΣ: 'Η δολοφονία τοῦ Ι. Καποδιστρίου καὶ ἡ πρότη φάση τοῦ ἀπανταρτησμοῦ τοῦ' (1688-1691) • Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικοτοία τῶν Ἀθηναίων στὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ πρότη φάση τοῦ ἀπανταρτησμοῦ τοῦ' (1688-1691) • Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολὴ στὴν ιστορία τῆς Ελληνικῆς ἀποικοδόμησης (1849-1857) • ΔΡΟΥΖΙΑ: 'Η ἐθνικὴ παράδοση στὴν ὁνοματοβεβαίηση καὶ διαφοροποίηση' • ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΑΟΥΡΗ: 'Ἐμμανουὴλ Τροχάνης. Ἐνας μέσος δάσκαλος τοῦ ΙΗ' αἵδινα • ΣΩΦΙΑ ΜΑΤΣΑΙΟΥ: 'Η δημοπερίδης «Καιμανών» ἀδραγόνο τῶν λεβδῶν καὶ ὅλων ντόπιων συμμερόντων. Μυτιλήνη 1923-24' • Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Δύο διδάσκαλοι τῆς τυπογραφίας Γλυκῆ μὲταξύτινα τοῦ ἀρβά Γραβενίου από χρόνια 1673-1674' • ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΑΪΚΑ - ΚΑΤΣΙΑΛΑΚΗ: 'Ο ρόλος τῆς Διάπολεως τοῦ Ανοικίνου στὴν πτώση τοῦ Αύγουστινου Καποδιστρίου' • Κ. ΚΑΤΗΝΦΟΡΗΣ: 'Οι δημορικὲς συντροφίες στὴ Ασκεδά σύμφωνα μὲ τὸ 'Αρχεῖο τοῦ Γ. Ζαχαρίου (1734-1743)' • Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: 'Μονιστορήματα, ὄποια καὶ παραγγελία τοῦ βιβλίου. Στενωτικὴ γένος μετατροπὴ τῶν μετουν τοῦ 19^{ου} αἰώνα' • Φ. ΗΛΟΥ: 'Ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ «Ἀνθραρτοφίλου Μαρτίου» τοῦ Βενιζέλου καὶ ἔνας βιβλιοκατάλογος του Βορτού' • Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΑΗΣ: 'Ο Κεραΐς μελέτης τοῦ Βενιζέλου' • ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Ἄποστολὸς βιβλίον στη Βιβλιοθήκη τῆς Χίου. Στογάδα ἀπό τὴν Ἀλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή καὶ 'Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)'

ΑΘΗΝΑ 1985

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΗΛΙΟΥ Φ. (1985). ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674. *Μνήμων*, 10, 236-247. <https://doi.org/10.12681/mnimon.337>

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674

Τὴ βενετικὴ πρωτοχρονὶα τοῦ 1675 (1 Μαρτίου), ὁ ἀββᾶς Ἐμβρόσιος Γραδενίγος, «βιβλιοφύλαξ τῆς γαληνοτάτης τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας» καὶ λογοκριτής τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων¹, ὑπέβαλε στὶς ἄμμοδιες βενετικὲς ἀρχὲς ἔνα σύντομο σημείωμα μὲ τὸ ὅποῖο τοὺς ζητοῦσε νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἀδειὰ ποὺ εἶχε χορηγήσει γιὰ τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία δρισμένων ἐκδόσεων τῆς νεοϊδρυμένης τυπογραφίας τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, ποὺ εἶχε ἐπιμεληθεῖ καὶ διορθώσει ὁ ἴδιος².

Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ περιέχονται στὸ σημείωμα τοῦ Γραδενίγου ἐπιτρέπει νὰ συναχθοῦν χρήσιμα βιβλιολογικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες τοῦ Γλυκῆ καὶ τὶς «διορθωτικὲς» ἀσχολίες τοῦ κρητικοῦ ἀββᾶ στὴ διετίᾳ 1673 - 1674³.

Ο κατάλογος τῶν βιβλίων ποὺ παραθέτει ὁ Ἐμβρόσιος Γραδενίγος περιλαμβάνει τοὺς ἀκόλουθους δέκα τίτλους :

1. *La Pedagogia*
2. *il Penticostario*
3. *il Geoponico*
4. *Il mese d'Agosto*

1. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Γραδενίγου, βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἀλοΐσιος - Ἐμβρόσιος Γραδενίγος (1616 ci. - 1680)», *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Λορζείου*, τ. Ε', 1955, σ. 102 - 148· Α. Ε. Καραθανάσης, «Ο Ἀλοΐσιος - Ἐμβρόσιος Γραδενίγος στὴ Βενετία (1650 - 1680)», π. Θησαυρόματα, τ. Ζ', 1970, σ. 139 - 150. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Γραδενίγου ἀπὸ Ἀλοΐσιος σὲ Ἐμβρόσιος ἔγινε τὸ 1674 (βλ. Μανούσακας, δ. π., σ. 119 - 120).

2. Τὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου ἀνάκοινάθηκε ἀπὸ τὸν G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus "Glikis" in Venedig*, Βιομπάντεν 1974, σ. 135 - 136. Γιὰ τὸν Γραδενίγο ὡς διορθωτὴ καὶ λογοκριτὴ ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ βλ. αὐτ., σ. 38 - 39, 41 καὶ 50 - 51.

3. Ἄν καὶ ὁ Γραδενίγος δὲν τὸ προσδιορίζει ρητά, τὸ κείμενό του δὲν καλύπτει τὰ δύο πρᾶτα χρόνια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γλυκῆ (1671 - 1672). Στὰ χρόνια αὐτά ἔχουν τυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Γλυκῆ, «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος», ἔνα Εδαγγέλιο καὶ ἔνα Εδαγγελιστάριο, τὸ 1671, καὶ τὸ Μηναῖο τοῦ Ἰουλίου, στὰ 1672· βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', 'Αθῆνα 1973, ἀρ. 62, 63 καὶ 64.

5. *Il Paracletico*
6. *La Grammatica Lascari*
7. *L' Exomologitario*
8. *I Condachi della Madona*
9. *il Psalterio*
10. *l' Ottoico.*

Απὸ τὰ δέκα αὐτὰ βιβλία, τὰ τρία ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς καὶ βιβλιογραφημένες ἐκδόσεις τοῦ 1673, στὶς ὁποῖες ἀναγράφεται ὅτι τυπώθηκαν μὲν ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου. Εἶναι τὸ *Πεντηκοστάριον* («τετύπωται Ἐνετίησι, παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναιδεσιμωτάτου Ἀλλοϋσίου Γραδενίγου τοῦ Βιβλιοφύλακος --- αχογ'»⁴)· τὸ *Βιβλίον τοῦ Αἴγονύστου Μηγρὸς* («Τυπωθὲν μὲν παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν δὲ παρὰ Ἀλλοϋσίου Πρωτοθύτου καὶ Βιβλιοφύλακος τοῦ Γραδενίγου. Ἐνετίησιν --- αχογ'»⁵)· καὶ ἡ *Γραμματικὴ Κωνσταντίνον Λασκάρεως τοῦ Βνζαντίου* («νεωστὶ μετατυπωθεῖσα, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρὰ τοῦ Κοινοῦ Βιβλιοφύλακος Γραδενίγου τῆς τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας --- αχογ'. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ»⁶).

Τρεῖς ὄλλοι τίτλοι ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, τῶν ἐτῶν 1673 καὶ 1674, τῶν ὁποίων τὰ βιβλιογραφημένα ἀντίτυπα δὲν μνημονεύνουν τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου. Πρόκειται γιὰ τὸ *Γεωπονικὸν τοῦ Ἀγάπιου [Λάνδου]* («νεωστὶ μετατυπωθὲν μετὰ προσθέσεων καὶ προνομίου --- Ἐνετίησι παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- αχοδ'»⁷)· τὸ *Ἐξομολογητάριον* («Συντεθὲν παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Πασχαλέως --- Ἐνετίησιν. Παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- αχογ'»⁸)· καὶ τὸ *Ψαλτήριον* («Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- αχογ'»⁹). Δὲν εἴταν ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκδοτικὲς συνήθειες τῆς ἐποχῆς νὰ μὴν ἀναγράφεται πάντα τὸ ὄνομα τοῦ λογίου ποὺ «διόρθωσε» μιὰ ἔκδοση. Εἶναι, δημος, πολὺ πιθανὸ νὰ λανθάνουν ἀντίτυπα τῶν Ἰδιων αὐτῶν ἐκδόσεων στὰ ὁποῖα νὰ σημειώνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ «λογιωτάτου

4. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 512.

5. δ. π., τ. Ε', ἀρ. 150.

6. Φιλ. Ἡλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις [= Προσθῆκες, δ. π., σ. 318 - 328]*, ἀρ.

75. Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, *Προσθῆκες, Λιορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Émile Legrand γιὰ τὸν αἰώνα XV, XVI, καὶ XVII*, Ἀθήνα 1976, ἀρ. 240.

7. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 522.

8. δ. π., τ. Β', ἀρ. 515.

9. δ. π., τ. Β', ἀρ. 514. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1674, ὑπάρχει ἐκδοση τοῦ Ψαλτηριοῦ «μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναιδεσιμωτάτου Γραδενίγου, Βιβλιοφύλακος τοῦ Ἀγίου Μάρκου», στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Ιονιανοῦ (Legrand, δ. π., τ. Β', ἀρ. 518).

Από τὴν εἰκονογράφηση
τῆς Ὁκτωήχου τοῦ 1674

Γραδενίγου». Γνωρίζουμε, πράγματι, τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, ὅπου τὸ δνομα τοῦ Γραδενίγου ἀναγράφεται σὲ ἕνα, μόνο, τμῆμα τῶν ἀντίτυπων ποὺ κυκλοφόρησαν. Εἶναι: τὸ Θεῖον καὶ Ἱερὸν Ἔναγγέλιον, ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1671, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ ἀντίτυπα στὰ δοποῖα δὲν ἀναγράφεται δνομα διορθωτῇ¹⁰ καὶ ἄλλα στὰ δοποῖα ἔχει προστεθεῖ, στὸ τέλος τοῦ τόμου, ἡ ἐνδειξη «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹¹. τὸ Ἔναγγελιστάριον, ἔκδοση Γλυκῆ, ἐπίσης τοῦ 1671, τοῦ δοποίου γνωρίζουμε ἀντίτυπα χωρὶς ἀναγραφὴ δνόματος διορθωτῇ¹² καὶ ἄλλα μὲ ἐνδειξη: «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹³. καί, τέλος, τὸ Βιβλίον τοῦ Ἰονίου Μηγάρου, ἔκδοση Γλυκῆ τοῦ 1672, τῆς δοποίας ὑπάρχουν ἀντίτυπα ὅπου δὲν σημειώνεται τὸ δνομα τοῦ

10. Legrand, δ. π., τ. Γ', ἀρ. 712.

11. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 62. Ἡ ἔκδοση ἀμφισβητηθῆκε ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (Γ. Λαδᾶς - A. Χατζῆδημος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., σ. 162). Ἀντίτυπα καὶ τῶν δύο τραβηγμάτων, ἀντὸς ποὺ ἀναγράφει τὸ δνομα τοῦ Γραδενίγου καὶ ἔκεινον ποὺ δὲν μνημονεύει διορθωτῇ, ὑπαρχουν, δπως σημειώνω στὶς *Προσθήκες*, δ. π., σ. 107, στὴ Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος, τοῦ Ἀθω¹⁴ ἄλλα ἐπισημάνθηκαν στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (φεύγων τὴν πληροφορία στὸν Γ. Βελουδῆ¹⁵ πβ G. Veloudis, *Clikis*, δ. π., σ. 23, ἀρ. 5, δπου τὰ δύο τραβηγματα ἐνώνονται σὲ μιὰ ἀναγραφῇ) καὶ στὸ «Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Μητρόπολης τῆς Κορινθου» (πβ. Θ. Παπαδόπουλος, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία (c. 1468 - 1800)», τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 609, ἀρ. 1138). Οἱ ἐνδειξεῖς ποὺ δίνουν οἱ M. Φώσκολος, «Τὰ παλαιὰ Ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Ράμπης», *'Ο Ερανιστής*, τ. Θ', 1971, σ. 15· Ἀπ. Παπαϊάννου, «Ἐλληνικὰ παλαιότυπα στὶς Μονές Προφήτη Ἡλία καὶ Πατέρων Ζίτσας», π. *'Ο Ερανιστής*, τ. ΙΑ', 1977, σ. 211, ἀρ. 2· M. Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978; σ. 33, ἀρ. 120· Μ. Κορδώσης, «Ἐλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Μονῆς Ἀγίου Παντοκράτορος Ἀθω¹⁶», π. *Κληρονομία*, τ. ΙΑ', 1979, σ. 409· Κατία Λοβέρδου - Τσιγαρίδη, «Τὰ παλαιὰ Ἑλληνικά βιβλία στὶς ἐκκλησίες τῆς Καστοριᾶς», π. *Μακεδονικά*, τ. Κ', 1980, σ. 245, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διευκρινιστεῖ σὲ ποιό ἀπὸ τὰ δύο τραβηγματα ἀνήκουν τὰ ἀντίτυπα τοῦ Ἔναγγελίου ποὺ ἐπισημαίνονται.

12. Legrand, *B. H.*, XVII s., τ. Β', ἀρ. 713.

13. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., ἀρ. 163. Καὶ ἡ ἔκδοση ἀντὴ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (δ. π., σ. 162). Ἀντίτυπα τῆς ἔχουν, ὠστόσο, ἐντοπιστεῖ στὴ Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἀθω καὶ στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (βλ. πιὸ πάνω, τὴ σημειώση 11: δοσα σημειώνονται ἔκει γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἔναγγελίου ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἔναγγελίου τοῦ 1671).

διορθωτῆ¹⁴ καὶ ἄλλα ποὺ ἀναγράφουν, στὸν κολοφώνα, δτὶ ἡ ἔκδοση ἔγινε «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹⁵. Συμπληρωματικοὶ ἔλεγχοι μπορεῖ νὰ δεῖξουν ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τίτλοι ποὺ ὀντίκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία¹⁶ κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἑκδόσεις — τὸ Ψαλτήριον καὶ τὸ Ἐξομολογητάριον τοῦ 1673 καὶ τὸ Γεωπονικὸν τοῦ 1674 — γιὰ τίς δόποις ὁ Γραδενίγος δηλώνει, στὴ βεβαίωση ποὺ σχολιάζουμε, δτὶ τυπώθηκαν μὲ ἐπιμέλεια δικῆ του.

* Ας σημειώσουμε, ἐδῶ, δτὶ ἡ ἔνδειξη «διορθώσει --- Γραδενίγου», ποὺ ἀπαντᾶ στὶς προμετωπίδες ἡ στοὺς κολοφῶνες διαφόρων βιβλίων, δὲν σημαί-

14. Ἡ ἔκδοση εἶναι ἀβιβλιογράφητη. Περιγραφὴ ἀπὸ αὐτοψίᾳ :

BIBLIOON TOY

I O Y A I O Y

MHNO'S

Περιέχον τὴν πρέπονσαν αὐτῷ
ἀπασαν ἀκολονθίαν.
Νεωστὶ μεταπτωθή, καὶ μετ'
Ἐπιμελείας διορθωθέν.
EN E T I H S I N.

Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ τῷ
έξ Ἰωαννίνων.
ᾳ χ ο β'.

MIMHTAI ESTE TOY XRISTOY

Φύλλο, σ. ρνθ' (159) + 1 λευκή. Οἱ σελίδες εἶναι ἀριθμημένες ἀριστερά μὲ Ἑλληνικοὺς καὶ δεξιὰ μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμούς. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαρο - κόκκινο) σὲ δύο στήλες. Ο τίτλος μέσα σὲ ἔυλογραφικὸν πλαίσιο μὲ τὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Στὸ τέλος, σ. 159 : Τὸ παρὸν Μηραῖον τετόποται Εὐτείησιν Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ τῷ ἔξ Ἰωαννίνων. Ἔν ἔτει ἀρροβ'. [Ιεγάλο τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ]. Ἡ τῶν Τετραδίων κατὰ τάξιν ἀκολονθία. ABCDEFG HIKLMN αργεδέζθικλων. Ἀπαντα εἰλοῦ Τριάδια πλὴν τοῦ ν, Τετραδίον. (Αντίτυπο, προερχόμενο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μητροπολίτη Ἡλείας Ἀντωνίου, εἰδα τὸ 1976 σὲ παλαιοβιβλιοπωλεῖο).

15. Φ. Ἡλιού, Προσθήκες, δ. π., τ. Α', ἀρ. 64. «Ἀλλο ἀντίτυπο ἐπισημάνθηκε στὴ Μονὴ Παντοκράτορος τοῦ Ἀθω· βλ. Μ. Σ. Κορδώσης, δ. π., σ. 409.

16. Τὸ σημείωντον αὐτὸν γιατὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις δπου διάφορες ἑκδόσεις ἔχουν βιβλιογραφηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν τίτλο τοὺς, χωρὶς νὰ προσεχτοῦν οἱ ἔνδειξεις τῆς τελευταίας σελίδας ἡ τοῦ κολοφώνα. Ἀπὸ τὶς ἑκδόσεις στὶς δόποις σημειώνεται δτὶ τὶς ἐπιμελήθηκε ὁ Γραδενίγος εἰκοστόδυο ἀναγράφουν τὸ δνομά του στὴν προμετωπίδα ἐνδιάτεσσερες ἄλλες σημειώνουν τὴν συμβολή του μόνο στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Δὲν ἔχω ἔξακριβώσει ἀν τὸ βιβλίο Ἰστορίαι τῆς πόλεως Ἀθήνης τοῦ Γ. Κονταρῆ (1675) ἔχει κυκλοφορήσει καὶ μὲ ἀντίτυπα ποὺ δὲν περιέχουν στὴν προμετωπίδα τὴν ἔνδειξη δτὶ ἡ ἔκδοση ἔγινε «Διορθώσει τοῦ Σοφωτάτου Ἀμβροσίου τοῦ Γραδενίγου» βλ. σχετικὰ Legrand, B. H., XVIIe s. τ. Β', ἀρ. 528 καὶ M. I. Μανούσακας, Ἀλοίσιος-Αμβρόσιος Γραδενίγος, δ. π., σ. 116 - 117, σημ. 10.

νει δτι δ σοφός ἀββᾶς, τοῦ δποίου τὸ δνομα, κατὰ μιὰ διατύπωση τῆς ἐποχῆς, «ἄδεται εὐφήμως εἰς τὰς τυπογραφίας τοῦ κόσμου»¹⁷, ἔκανε δ ἵδιος τὶς τυπογραφικὲς διορθώσεις: ἡ ἐργασία τοῦ συνίσταται στὴν ἐπιμέλεια καὶ τῇ διόρθωσῃ τῶν κειμένων ποὺ παραδίδονται γιὰ ἐκτύπωση στὰ τυπογραφεῖα μὲ τὰ δποία συνεργάζεται. Αὐτὸ συμβαίνει, ἄλλωστε, κατὰ κανόνα, μὲ δλους τοὺς λογίους οἱ δποίοι, στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ στὸν 19ο αιώνα, φέρονται ως διορθωτὲς τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας: προετοιμάζουν τὰ κείμενα γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, χρησιμοποιώντας, μερικὲς φορές, νέα χειρόγραφα καὶ ἄλλες, τὶς περισσότερες, κάποια παλιότερη ἔντυπη ἔκδοση, ἐπάνω στὴν δποία σημειώνουν τὶς νέες διορθώσεις τους. Γιὰ τὸν Γραδενίγο τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι καὶ μαρτυρημένα: στὸ κείμενο ποὺ προτάσσει δ Andrea Giuliani στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀνθολογίου του 1672, ποὺ κυκλοφόρησε «Διορθωθὲν ἀκριβῶς παρὰ τοῦ παναιδεσμωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἀλούστιου τοῦ Γραδενίγου ἀξιωτάτου Βιβλιοφύλακος τῆς Ἐνετιῶν Ἐνδοξοτάτης καὶ Γαληνοτάτης Ἀριστοκρατείας», δ τυπογράφος ζητᾶ νὰ τὸν συγχωρέσει δ διορθωτῆς γιὰ τὰ «παραμικρότερα σφάλματα τῆς τυπογραφίας» ποὺ ὑπῆρχαν στὴν προηγηθεῖσα ἔκδοση τῆς Παρακλητικῆς καὶ στὸ Ἀνθολόγιο: αὐτὰ ἀποδίδονται «τῇ ἀπειρίᾳ τῶν ἐργατῶν καὶ συναρμοστῶν, οἱ δποίοι διὰ τὸ μὴ ἀδειαν ἀγειν, συνθέτουσι καμμίαν φορὰν εἰς τὴν ἀπουσίαν μου» δ τυπογράφος ὑπόσχεται στὸν Γραδενίγο δτι τὶς ἐπόμενες ἔκδόσεις τους «αὐτοχείρως θέλω συνθέση ἐγὼ δ ἵδιος μὲ ἄγρυπνον δμα καὶ προσοχὴν τοῦ νοός»¹⁸. Ἀνάλογα γράφονται καὶ στὸ κείμενο τοῦ ἵδιου Ἰουλιανοῦ ποὺ προτάσσεται στὴν ἔκδοση τῆς Παρακλητικῆς τοῦ 1672, ἡ δποία τυπώθηκε, καὶ αὐτή, «σπουδῇ καὶ ἐπανορθώσει» τοῦ Γραδενίγου¹⁹. Δουλειὰ τοῦ κρητικοῦ ἀββᾶ εἴταν νὰ προετοιμάζει τὰ κείμενα ποὺ θὰ τυπώνονταν²⁰.

17. *Ἀνθολόγιον*, Βενετία, A. Ιουλιανός, 1672, στὴν προσφώνηση τοῦ τυπογράφου.

18. *Ἀνθολόγιον*, δ. π. Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Legrand, *B. H.*, XVIIe s., τ. B', σ. 274 - 276.

19. «Τοσούτων καὶ τηλικούτων σφαλμάτων ἅπερ ἐν τῇ παρούσῃ εὑρήσεις, τὸν τυπογράφον, οὐ μέντοι ἐπανορθωτὴν αἰτιῶ μᾶλλον δ' ἐν αἰτίᾳ αὐτὴν τὴν τυπογραφίαν ποιοῦ, ταύτης γάρ ἴδιον ἔστι ἀμαρτάνειν παραπλησίως ὥσπερ σύμφυτον ἔνεστι τῇ ἀνθρωπότητι τὸ πλημμελεῖν». *Παρακλητική*, Βενετία, A. Ιουλιανός, 1671, σ. β' (τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Legrand, *B. H.*, XVIIe s., τ. B', σ. 267 - 268).

20. Πβ. χαρακτηριστικά: Π. Φ. Χριστόπουλος], «Τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ χειρογράφου τοῦ ἐργοῦ τοῦ Νεκταρίου μὲ τῇ βεβαίωσῃ καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ λογοκριτῆ καὶ διορθωτὴ Ἀλοΐσιου Ἀμβρόσιου Γραδενίγου», στὴν ἀνατύπωση τῆς *Ἐπιτομῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἰστορίας* τοῦ Νεκταρίου Ιεροσολύμων ἀπὸ τὸν Π. Φ. Χριστόπουλο, Ἀθήνα 1980, σ. LI - LIII.

Ἐπιστρέφουμε στὸ σημείωμα τοῦ 1675. Δύο, ἀβιβλιογράφητες ἀκόμη, ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ πρέπει νὰ είναι ἔκεινες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν δγδοο καὶ στὸν δέκατο τίτλο τῆς βεβαίωσης τοῦ Γραδενίγου: *I Condachi della Madona καὶ ἡ Ottoico.*

Τῆς Ὁκτωήχου μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω ἀντίτυπο στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλα, δόδηγμένος ἀπὸ μιὰ ἔνδειξη παλαιοῦ βιβλιογράφου, ὁ δοποῖος μνημόνευε ἐκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὰ 1674, παραπέμποντας στὸν «Catalogus librorum bibliothecae Academiae Upsaliensis--fasc. 2, pag. 436»²¹. Τὸ ἀντίτυπο ἔχει διασωθεῖ: πρόκειται γιὰ ἐκδοση τοῦ Γλυκῆ στὴν ὁποία, πάντως, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου. Δημοσιεύω ἐδῶ τὴν περιγραφὴ ἀπὸ αὐτοψία (μὲ πλάγια στοιχεῖα ἀποδίδονται τὰ κόκκινα γράμματα τῆς προμετωπίδας):

O K T Ω H

X O S.

N E Ω Σ T I.

Τυπωθεῖσα,

Kai

μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα.

E N E T I' H S I.

Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ,
τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

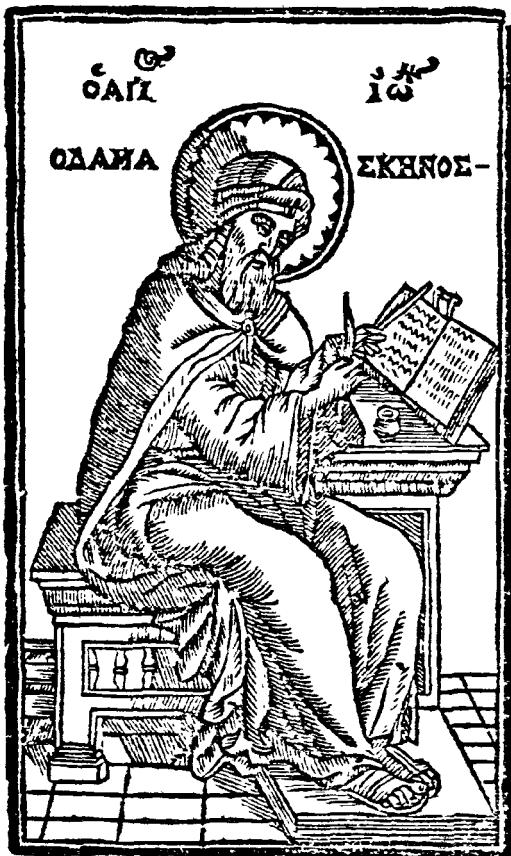
E'ν ἔτει. αχοδ'.

80, σ. 288.—Ο τίτλος σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο, μὲ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαδρο - κόκκινο). Στὴ σ. 3 ἡ γνωστὴ ἔνδογραφία τοῦ δασκάλου ποὺ παραδίδει σὲ μαθητές, ἡ ἀλφάβητος καὶ Ἔνχὴ Κυριακῆ στὴ σ. 6 διοσέλιδη ἔνδογραφία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ: στὸ τέλος (σ. 288) τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ, σὲ πλαίσιο. Τὸ βιβλίο κοσμεῖται μὲ πολλὲς ἔνδογραφίες καὶ εἰκονογραφημένα πρωτογράμματα.

Ἡ ἐκδοση αὐτή, τοῦ 1674, ἀντιπροσωπεύει τὴν πρώτη γνωστὴ ἐκτύπωση τῆς Ὁκτωήχου ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ²². οὔτε σ' αὐτήν,

21. Μὲ βάση τὴν ἔνδειξη αὐτὴ ἐσημείωσα τὴν Ὁκτωήχο τοῦ 1674 στὶς Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, δ. π., ἀρ. 78.

22. Οἱ Γλυκῆδες ἔναντιπωσαν τριανταρεῖς, τουλάχιστον, φορὲς τὴν Ὁκτωήχο ὡς τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου τους: 1679, 1681, 1683, 1684, 1701, 1712, 1714, 1725, 1729, 1744, 1746, 1767, 1777, 1780, 1783, 1786, 1789, 1793, 1795, 1797, 1800, 1805, 1810, 1812, 1814, 1820, 1822, 1823, 1830, 1832, 1834, 1842 καὶ 1844· βλ. τὶς ἀναγραφές στὸν

Από την εἰκονογράφηση της Οκτωήχου τοῦ 1674

ΜΝΗΜΩΝ 10 (1985)

Ψηφιοποήθηκε από τη Βιβλιοθήκη του Ιονίου Πανεπιστημίου
Με την άδεια της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού

οὗτε στὴν ἐπόμενη γνωστή, τοῦ 1679²³, μνημονεύεται συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου²⁴. Ἰσχύουν, καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τούτη, ὅσα σημειώθηκαν, ἀμέσως πιὸ πάνω, γιὰ τὸ Γεωπονικό, τὸ Ἐξομολογητάριο καὶ τὸ Ψαλτήρι.

Tὰ Condachi della Madona πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν παράφραση, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μελέτιο Καλλονά, τῶν κδ' οἰκων τῆς Θεοτόκου. Τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἡ πρώτη γνωστὴ καὶ βιβλιογραφημένη ἔκδοση Γλυκῆ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1779²⁵. Ἐχουν προηγηθεῖ ἑκδόσεις τοῦ Bortoli, τὸ 1760 (ἀβιβλιογράφητη²⁶) καὶ τοῦ Σάρου, τὸ 1695, ποὺ εἶναι ἡ παλαιότερη γνωστὴ ἄλλα ἡ ὁποία ἀναγράφει, πάντως, στὴν προμετωπίδα της, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση²⁷. Ὑπάρχει, πράγματι, προγενέστερη, λανθάνουσα, ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ, στὰ 1673, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει, ἐνδεχο-

κατάλογο τῶν ἑκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, στοὺς ἀρ. 33, 54, 93, 99, 103, 223, 296, 418, 445, 560, 737, 803, 1028, 1045, 1073, 1115 καὶ 1185. Στὸν κατάλογο αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἑκδόσεις ποὺ βιβλιογραφοῦνται στὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Φ. Ἡλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἑκδόσεις, δ. π., ἀρ. 85, 148, 169, 244· Λαδᾶς - Χατζῆδημος, 1805 αἰώνας, τ. Β', ἀρ. 588· Μ. Σ. Κορδάνσης, «Ἐλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων I», π. Διαδώνη, τ. Δ'. 1975, σ. 70, ἀρ. 3· Φ. Ἡλιού, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Εργασίας* 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 101/Α2236, 221/Α2336, 403/Α2495· Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία (c. 1466-1800)», τ. Α', Ἀθήνα 1984, ἀρ. 4528, 4531 καὶ 6142. Οἱ ἑκδόσεις τοῦ 1684, 1744 καὶ 1800 εἶναι ἀβιβλιογράφητες. Χαρακτηριστικὲς ποκνότητες σὲ δρισμένες περιόδους καὶ σημαντικὰ κενά σὲ ἄλλες, ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε δτὶ πολλές ἑκδόσεις τῆς Ὁκτωβρίου ἀπὸ τὴν τυπογραφία Γλυκῆ ἔξακολουθοῦν νὰ λανθάνουν. Γιὰ τὰ σχετικὰ θέματα βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Οκτωβρία καὶ μέτρηση τῆς βιβλιοπαραγωγῆς», Ὁ Ἐρανιστής, τ. ΙΣΤ', 1980, σ. 297 - 299.

23. Π.β. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 545.

24. «Οκτώχος, «μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα, παρὰ τοῦ Σοφωτάτου Γραδενίγου», κυκλοφόρησε τὸ 1680, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Ἀνδρέα Ιουλιανοῦ καὶ ἀνατυπώθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1681, στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο (Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 551 καὶ 557).

25. Γ. Γ. Λαδᾶς - Α. Δ. Χατζῆδημος, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὅγδοο αἰώνα», Ἀθήνα 1964, ἀρ. 156. Ὁ Γ. Ζαβίρας, *Néa Ελλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 439, μνημονεύει καὶ ἔκδοση Βόρτολι τοῦ 1779.

26. Π.β. Φ. Ἡλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἑκδόσεις, δ. π., ἀρ. 197 καὶ Θ. Παπαδόπουλος, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία», δ. π., τ. Α', ἀρ. 2992. Τὸ βιβλίο, μὲ τίτλο «Οἰκι τῆς Παναγίας», περιέχεται, πάντως, σὲ χειρόγραφο κατάλογο ἑκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, τοῦ 1713, ποὺ παρουσίασε ἡ Εὐτύχια Δ. Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ Ἑλληνικοῦ βιβλίου στις ἀρχές τοῦ 1800 αἰώνα», Ὁ Ἐρανιστής, τ. ΙΑ', 1977, σ. 30.

27. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Γ', ἀρ. 665. Π.β. καὶ Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 150, σημ. 70. Θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε δτὶ οἱ ἀναγραφές τοῦ βιβλίου στοὺς καταλόγους τῆς τυπογραφίας Σάρου / Βόρτολι τῶν ἑτῶν 1720, 1730, 1737, 1740, 1749, 1752 καὶ 1755 (π.β. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 155· γιὰ τὸν κατάλογο τοῦ 1749 βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Βιβλιογραφικὰ τεκμήρια», Ὁ Ἐρανιστής, τ. ΙΖ', 1981, σ. 275) δὲν μπορεῖ νὰ καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἔκδοση Σάρου τοῦ 1695· πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη (ἢ ἄλλες) ποὺ λανθάνουν.

μένως, καὶ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθεῖ ἀντίτυπο. Σώζεται, δῆμος, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Βουκουρέστι), χειρόγραφο ἀντίγραφό της, στὸ διποίο μεταγράφεται καὶ ἡ σελίδα τοῦ τίτλου. *‘Αντιγράφω²⁸:*

Οἱ κδ' οἰκοι τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, νεωστὶ εἰς τὴν τῶν Ρωμαίων ἀπλῆν γλῶσσαν παραφραστικῶς μετενεχθέντες παρὰ Μελετὸν ἵερομονάχον Καλλονᾶ τοῦ Κορητός. Con Licenza dē Superiori. Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. αχογ'.

Ἡ χρονολογία δῦνηγεῖ στὴ βεβαιότητα δτὶ πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση ποὺ, δπως σημειώνει ὁ Γραδενίγος στὴν ἀναφορά του τοῦ 1675, ἔχει ἐπιμεληθεῖ ὁ Ἰδιος στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ.

Μένουν δύνο ἀκόμη βιβλία ποὺ ἀναγράφονται στὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου : *la Pedagogia* καὶ *il Paracletico*. Καὶ τύ δύνο ἀντιστοιχοῦ σὲ ἀγνοούμενες ἔκδόσεις, γιὰ τὶς δποῖες, δσο γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει δεύτερη μνεία.

Τῆς *Παρακλητικῆς* ἡ πρώτη γνωστὴ ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ (ἡ δποία ἀντιστοιχεῖ στὴν 28η γνωστὴ ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου, ποὺ πρωτοτυπώθηκε στὰ 1522), είναι τοῦ 1694²⁹. Ἡ δήλωση τοῦ Γραδενίγου ἀφορᾷ ἔκδοση ποὺ ἔγινε εἰκοσι, περίπου, χρόνια νωρίτερα καὶ ἡ δποία ἔξακολουθεῖ νὰ ἀγνοεῖται. Σημειώνω δτὶ ὑπάρχει ἔκδοση τῆς *Παρακλητικῆς*, «*σπουδῆ*» «καὶ ἐπανορθώσει τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἀλούσίου τοῦ Γραδενίγου, ἥδη πρωτοθύτου τῆς πόλεως Κυδωνίας ἐν Κρήτῃ καὶ νῦν Βιβλιοφύλακος τῆς Γαληνοτάτης τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας», τὸ 1671, στὴν τυπογραφία τοῦ Ἀνδρέα Ιούλιανοῦ³⁰. Είναι ἡ ἔκδοση μὲ τὴν δποία ἔγκαινιάζεται ἡ σειρὰ ποὺ προγραμμάτισε ὁ Andrea Giuliani (ὑποκινημένος, δπως φαίνεται, ἀπὸ τὸν A. Contarinī, τὸν N. Sagredo, τὸν B. Nanī καὶ τὸν Γραδενίγο), προκειμένου «τὰς βίβλους τῆς ἀγιωτάτης καὶ ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας εἰς φῶς ἀνοθεύτους ἐκδιδόναι, ἐν αἷς σύμπασαι παρὰ τῶν θεοφόρων πατέρων καὶ τινῶν ἄλλων περιβοήτων θείων ἀνδρῶν αἱ συντεθεῖσαι νυχθήμεροι ἀκολουθίαι καὶ κανονικαὶ δεήσεις

28. Βλ. C. Litzica, *Catalogul manuscrisptelor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 261, ἀρ. 581. Πβ. Φ. Ἡλιού, *Ἀριθμογράφητες ἔκδόσεις*, δ. π., ἀρ. 77.

29. Φ. Ἡλιού, *Ἀριθμογράφητες ἔκδόσεις*, ἀρ. 109· Γ. Λαδᾶς - A. Χατζήδημος, *Προσθήκης, Διορθώσεις, Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 331· M. S. Κορδάσης, «Ἐλληνικὰ παλαιότυπα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Βλατάδων», π. *Κληρονομία*, τ. Θ', 1977, σ. 164 - 165, ἀρ. 4.

30. Legrand, δ. π., τ. Β', ἀρ. 501. Γιὰ μιὰ ἐπανέκδοση τοῦ 1678, ποὺ πρέπει νὰ γίνει δεκτὴ μὲ ἐπιφύλαξη, βλ. Γ. Λαδᾶς - A. Χατζήδημος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 251.

συνέχονται³¹. Στήν προσφώνηση «τοῖς σοφωτάτοις, ἐλλογίμοις καὶ λογιωτάτοις ἔντευξομένοις» ποὺ προτάσσει στήν ἕκδοση τῆς *Παρακλητικῆς*, ὁ Giuliani ἀγγέλλει ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ ἔκδιδονται «κατ' ἑτος, θεοῦ χορηγοῦντος, ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει τοῦ παναιδεσμωτάτου καὶ σοφωτάτου Ἀλοΐσιον Γραδενίγου» --- «τοῦ μήτε ἀγρυπνιῶν, μήτε μόχθων, μήτε δαπανῶν ἴδιων (ἴν' οὕτως εἰπω) φειδομένου, πρὸς κοινὴν ὠφέλειάν τε καὶ ἐπιτηδειότητα τοῦ ἀξιοπολυδοξάστου καὶ προσφιλεστάτου αὐτοῦ γένους»³². Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ διλοκληρώθηκε: στὸ δεύτερο βιβλίο τῆς σειρᾶς, τὸ *Ἀνθολόγιον* τοῦ 1672, ἔκδομένο μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου, ὁ Giuliani εἰδοποιεῖ τὸ κοινὸ ὅτι πρόκειται νὰ συνεχίσει μὲ «τὸ ιερὸν Ἐναγγέλιον, τὸ ψυχωφελέστατον Τριάδιον, τὸ πολυέορτον καὶ μελιρυτόμελον Πεντηκοστάριον καὶ τὰ ἐπίλοιπα τῆς καθόλου Ἀκολουθίας»³³. Δὲν ὑπάρχει γνωστὴ ἕκδοση τοῦ *Ιουλιανοῦ* (μὲ ἡ χωρὶς συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου) τῶν τριῶν κατονομαζομένων λειτουργικῶν βιβλίων στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια³⁴. *Ὑπάρχει, ἀντίθετα, δπως εἰδαμε, ἕκδοση ἐνὸς ἀπὸ αὐτά, τοῦ Πεντηκοσταρίου, τὸ 1673, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ,* μὲ ἐπιμέλεια τοῦ κρητικοῦ λογίου. *Ἡ Παρακλητικὴ* τοῦ Γλυκῆ, ποὺ πρέπει νὰ κυκλοφόρησε τὸ 1673 ἢ 1674, ἔξακολουθεῖ νὰ λανθάνει. Χρειάζεται, λοιπόν, νὰ προστεθεῖ στὸ σῶμα τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας καὶ στὸν κατάλογο τῶν ἔκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, μία ἀκόμη ἕκδοση :

Παρακλητική --- *'Ενετίησι, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Διορθωθεῖσα παρὰ --- Ἀλοΐσιον Γραδενίγου* --- (c. 1673 - 1674)³⁵.

Ἄναλογα μποροῦν νὰ σημειωθοῦν καὶ γιὰ τὸν πρῶτο τίτλο ποὺ ἀναγράφεται στήν ἀναφορὰ τοῦ Γραδενίγου, τὴν *Pedagogia*. Πρόκειται, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ ἕκδοση τῆς *Χρησίμου Παιδαγωγίας*, τοῦ πολυεκδομένου θρησκευτικοῦ ἀλφαριθμητικοῦ, τοῦ δποίου οἱ ἀγνοούμενες ἔκδόσεις πρέπει νὰ είναι πολλαπλάσιες ἀπὸ τὶς γνωστές: ἡ φύση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου καὶ ἡ χρήση γιὰ τὴν δποία προοριζόταν, ἔξηγον τὴν ἔκταση τῶν ἀπω-

31. *Παρακλητική*, Βενετία, Α. Ιουλιανός, 1671 σ. β'. Βλ. καὶ M. I. Μανούσακας, *Αλοΐσιος - Αμβρόσιος Γραδενίγος*, δ. π., σ. 113 - 114.

32. αὐτ.

33. *Ἀνθολόγιον* τοῦ δλον ἐμπαντοῦ, Βενετία, Α. Ιουλιανός, 1672, σ. [δ'].

34. *Ἡ τυπογραφία* τῶν Giuliani ἔχεισθαι Εναγγέλιο, Τριάδιο καὶ Πεντηκοστάριο τὸ 1681 (Legrand, B.H., XVIIe s., τ. Β', ἀρ. 570 καὶ τ. Ε', ἀρ. 173 καὶ 178), δταν πιὰ είχαν πεθάνει καὶ ὁ *Ἀνδρέας Ιουλιανός* καὶ ὁ *Ἀλοΐσιος/Αμβρόσιος Γραδενίγος*. Δὲν ἀποκλείεται, φυσικά, νὰ λανθάνουν προγενέστερες ἔκδόσεις.

35. Τῆς ἕκδοσης αὐτῆς θὰ πρέπει, ἵσως, νὰ είναι τὰ ἀντίτυπα ποὺ διακίνησε ὁ Γλυκῆς σὲ πανηγύρια τὸ 1680 καὶ 1681· βλ. K. Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἡπειρωτικὸν *Αρχεῖον*», π. *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. IA', 1936, σ. 303 καὶ, δρθότερα, G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 137 καὶ 140.

λειων³⁶. Πρώτη γνωστή έκδοση της *Παιδαγωγίας* είναι αυτή που τύπωσε διώνυνης Πέτρος Πινέλλος, στά 1641³⁷. Η άμεσως έπομενη γνωστή, και βιβλιογραφημένη, είναι ή έκδοση του Γλυκῆ, που έγινε έναν αιώνα αργότερα, τά 1745³⁸. Στη διάρκεια του αιώνα αυτού διαπιστώνυμε ζωντανή την παρουσία και τη διακίνηση της *Παιδαγωγίας* στις έμπορικες άλληλογραφίες και στους καταλόγους των τυπογράφων της Βενετίας³⁹: διάριθμός των άντιτύπων που διακινούνται, συνδυαζόμενος με τις χρονίες των σχετικών πράξεων, δόηγει στη βεβαιότητα διτι διάριθμός των έκδόσεων που λανθάνουν στόν αιώνα αυτό είναι πολὺ μεγάλος. Η δήλωση του Γραδενίγου διτι έπιμελήθηκε έκδοση της *Παιδαγωγίας* στήν τυπογραφία του Γλυκῆ έπιτρέπει νά καλυφθεί ένα άπό τα πολλά κενά και νά προστεθεί ένας, άκομη, βέβαιος τίτλος στήν *Έλληνική Βιβλιογραφία* του 17ου αιώνα:

Χρήσιμος Παιδαγωγία πρός τοὺς μαθεῖν τὰ ἰεοὰ γράμματα βουλομένους. Ἐνετίσι. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων [αχογ'].

160, σ. 16⁴⁰.

Νά σημειώσουμε διτι οι παραγγελίες μεγάλου άριθμου άντιτύπων στήν τυπογραφία του Γλυκῆ: τό 1680 γιά τά πανηγύρια στό Ζητούνι και τό Μοσχολύρι (300 άντιτύπα⁴¹)· τό 1681 άπό έναν έμπορο της Κωνσταντινούπολης (400 άντιτύπα⁴²)· τό 1712 άπό το Ναύπλιο (200 άντιτύπα)· τό 1716 άπό τη Σμύρνη (200 άντιτύπα) και τό 1721 άπό την Κέρκυρα (953 άντιτύπα)⁴³, δέν

36. Π. Φίλιππος Ήλιού, «Σημειώσεις γιά τά “τραβήγματα” των έλληνικῶν τόν 160 αιώνων», π. *Έλληνικά*, τ. ΚΗ', 1975, σ. 132.

37. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. A', ἀρ. 303.

38. Evg. Layton, «Greek Bibliography. Additions and Corrections (c. 1471 - 1829)», π. *Θησαυρόσματα*, τ. ΙΣΤ', Βενετία 1979, σ. 104, ἀρ. 33.

39. Μέ βάση τις ένδειξεις του καταλόγου Bortoli τού 1720 ένσωμάτωσα στις *Ἄβιβλιογράφτες* έκδόσεις, ἀρ. 142, λανθάνουσα έκδοση Σάρου ή Βόρτολι πρὸ τού 1720. Η πρώτη γνωστή έκδοση Bortoli είναι τού 1762 (Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, ἀρ. 582). δέν έχει έπισημανθεί έκδοση Σάρου. Η *Παιδαγωγία*, «ἥγουν χρήσιμος φυλλάδα διά τά μικρά παιδία, δπου ἀρχινίζουν τά πινακήδια», ἐπανέρχεται στους καταλόγους Σάρου - Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1730, 1737, 1740, 1746, 1749 και 1760. Είναι προφανές διτι και έδω μᾶς λείπουν περισσότερες άπό μία έκδόσεις.

40. Τοποθετῶ με σχετική βεβαιότητα τήν έκδοση στά 1673, ὑποθέτογτας διτι στήν άναγραφή τῶν τίτλων δι Γραδενίγος ἀκολουθεί τή χρονολογική σειρά τῶν έκδόσεων δέν άποκλείεται, πάντως, ή έκδοση νά έχει γίνει τό 1674.

41. G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 137. Γιά μιά ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιά τά βιβλία που διακινήθηκαν στό πανηγύρι αυτό τό 1680 βλ. L. Vranoussis, *L'hellenisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, [Αθήνα] 1981, σ. 36 - 40.

42. G. Veloudis, δ. π., σ. 140.

43. Γιά τοὺς δριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1712, 1716 και 1721 βλ. Εὐτυχία Λιάτα, *Eidήσεις*, δ. π., σ. 5, 10, 13. Η *Παιδαγωγία* άναγράφεται και στόν χειρόγραφο κατάλογο του Γλυκῆ τού 1713 (Λιάτα, δ. π., σ. 33).

μπορεῖ νὰ καλύπτονται ἀπὸ τὴν λανθάνουσα ἑκδοση τοῦ 1673. Καὶ ἀν ἄκομη θεωρήσουμε δτὶ δ Γλυκῆς ἀνατύπων τὴν *Παιδαγωγία* μόνο κάθε δέκα χρόνια, διάστημα ἐξαιρετικὰ μεγάλο γιὰ τέτοιου εἰδούς βιβλία, πάλι θὰ πρέπει νὰ λανθάνουν τουλάχιστον ἐπτὰ ἑκδόσεις γιὰ τὴν περίοδο 1673 - 1745⁴⁴ καὶ πολὺ περισσότερες γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο⁴⁵.

Οἱ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὴ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Γραδενίγου ἐπιτρέπουν, λοιπόν, νὰ ἐπισημανθοῦν τέσσερις ἄγνωστες ἑκδόσεις Γλυκῆ τῆς διετίας 1673 - 1674, οἱ δοποῖες ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὶς ἐννέα ποὺ γνωρίζαμε ἡδη⁴⁶ δτὶ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ στὰ ἔδια χρόνια. Ἐπιτρέπουν, ἐπίσης, νὰ προστεθοῦν ἐπτὰ ἄκομη τίτλοι στὸν κατάλογο τῶν εἰκοσιεπτὰ βιβλίων ποὺ γνωρίζαμε δτὶ εἶχαν ἑκδοθεῖ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου⁴⁷. Γιὰ μιὰ ἄκομη φορά, ἔμμεσες ἐνδείξεις ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν σημαντικὰ κενὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας· νὰ δείξουν, ἐπίσης, δτὶ ἡ ἐπισήμανση ἀντιτύπων, στὴν ὁποίᾳ στηρίζονται, κατὰ κανόνα, οἱ βιβλιογραφικὲς ἔρευνες, δὲν ἀρκεῖ, μόνη της, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς.

44. Στὶς ὅποιες θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν, φυσικά, οἱ πολὺ περισσότερες ἑκδόσεις ποὺ θὰ πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν ἀπὸ ἄλλα τυπογραφεῖα.

45. Ἐχουν βιβλιογραφηθεῖ ἑκδόσεις τῆς *Παιδαγωγίας* ἀπὸ τὴν τυπογραφία τῶν Γλυκῆδων τὸ 1749, 1774, 1803, [1817] (βλ. τὸν κατάλογο τῶν ἑκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελούδη, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, ἀρ. 173, 265, 1172, 1158), 1818 (Φ. Ἡλιού, «Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Ἐργασίας* 4, 'Αθ. 1983, ἀρ. 170/A 2295), 1823, 1829, 1830 (κατάλογος Βελούδη, δ. π., ἀρ. 1046, 1062, 1074), 1832 (Φ. Ἡλιού, δ. π., ἀρ. 405/A 2497), 1842, 1844, 1845 (κατάλογος Βελούδη, δ. π., ἀρ. 116, 1191, 1120), 1846 (Μ. Σ. Κορδάσης, «Ἐλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἱωαννίνων Ι», π. Δωδώνη, τ. Δ' 1975, ἀρ. 14) καὶ 1849 (κατάλογος Βελούδη, ἀρ. 1151). Γιὰ τὰ τραβήγματα τῆς *Παιδαγωγίας* βλ. Φ. Ἡλιού, *Κυκλοφορίες τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων. Τὰ μεγάλα ἀτραβήγματα τοῦ 1823*, 'Αθήνα [ανάτ. ἀπὸ τὸ π. Πολίτης] 1977, σ. 25.

46. G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 94, ἀρ. 12 - 18· Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 240 - 241.

47. Γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἑκδόθηκαν μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου βλ. N. Γ. Κοντοσόπουλος, «Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἐλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», π. Ἀθηνᾶ, τ. ΝΗ', 1954, σ. 322 - 323 καὶ 340· M. I. Μανούσακας, 'Ἀλοίσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος, δ. π., σ. 116 - 117· Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 109. 'Ο κατάλογος πρέπει τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ Βιβλίον *Ιστορικὸν* τοῦ ψευδοΔωρόθεου, ἑκδοση Γλυκῆ, τοῦ 1676 (Μ. Σ. Κορδάσης, 'Ἐλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, δ. π., σ. 427, ἀρ. 7), τὸ *Ωρολόγιον*, ἑκδοση Ιουλιανοῦ, τοῦ 1676 (Θ. Παπαδόπουλος, «Προσθήκες στὴν Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία», 'Ο *Ἐργανιστής*, τ. ΙΔ', 1977, σ. 158 - 159, ἀρ. 42), καὶ τὴν *Παρακλητική*, ἑκδοση Ιουλιανοῦ, τοῦ 1680 (Λαδᾶς - Χατζηδῆμος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 251). Η ἑκδοση τοῦ *Χρονογράφου*, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ A. Ιουλιανοῦ, τὸ 1684, ποὺ ἐντόπισε ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης («Βιβλιολογικά Α'», *Μνήμων*, τ. Η', 1980 - 1982, σ. 340 κ.ἔξ.). ἔχει γίνει μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γραδενίγου καὶ ἀναπαράγει, στὴν προμετωπίδα, στοιχεῖα τοῦ τίτλου ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἑκδοση Ιουλιανοῦ τοῦ 1676 (πβ. Legrand, B. H., *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 534).